

15. Kryp'jakevych I. Z istorii' Galyc'kogo krajeznavstva / I. Kryp'jakevych. – L'viv, 1932. – 18 s. – (Vidbyt. z «Zbirnyka fiziografichnoi' komisii'», vyp. IV–V).

16. Z istorii' vitchyznanogo turizmu: zb. nauk. st. / Federacija profsilok Ukrai'ny, Instytut turizmu; red. P. M. Slobodjan [ta in.]. – K., 1997. – 280 s.

17. Kuzyshyn A. Z istorii' organizacii' turystychno–krajeznavchoi' roboty v Galychyni (druga pol. XIX – poch. XX st.). – Rezhym dostupu: <http://ukr-tur.narod.ru/personalii/ukrgeo/k/kuzyshyn/web/isturgal/isturgal.htm>.

18. Istorychnyj ogljad zhyttja v students'kyh organizacijah. – L'viv, 1908. – 157 s.

19. Pedagogika, psihologija ta medyko–biologichni problemy fizychno vyhovannja i sportu: Zb. nauk. pr. pid red. Jermakova S. S. – Harkiv: HDADM (HHPI), 2002. – №16. – 100 s.

Melnyk I. S., graduate student, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), ihoryk@gmail.com

Stoyan T. A., Doctor of History, Professor, Head of International Tourism and Humanities, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), stoyan.ta@gmail.com

Tourism as an educational and recreational area of Ukrainian students' daily life in the late XIX – early XX century

The article analyzes the role and place of thematic tourism and leisure trips to the daily life of Ukrainian students of the late XIXth and early XXth century for example major university centers of contemporary Ukraine. Represented initiators and character, purpose, main goals and immediate course excursions trips.

Keywords: daily life, students, university, scientific and educational tour, journey, scientific circles, excursionist.

Мельник И. С., аспирант, Национальный педагогический университет им. М. П. Драгоманова (Украина, Киев), ihoryk@gmail.com

Стоян Т. А., доктор исторических наук, профессор, заведующий кафедрой международного туризма и гуманитарных дисциплин, Национальный педагогический университет им. М. П. Драгоманова (Украина, Киев), stoyan.ta@gmail.com

Туризм как научно–познавательная и досуговая сфера повседневной жизни студенчества Украины в конце XIX – начала XX в.

Представлен анализ роли и места туристических научно–познавательных и досуговых экскурсий в повседневной жизни украинского студенчества конца XIX – начала XX в. на примере главных университетских центров тогдашней Украины. Представлено инициаторов путешествий, а также характер, намерения, основные цели и непосредственный ход экскурсионных путешествий.

Ключевые слова: повседневная жизнь, студенчество, университет, научно–познавательная экскурсия, путешествие, научные кружки, экскурсант.

* * *

УДК 94«182/189»(438)

Studnicka–Mariańczyk K.,
doktor, współpracownik działu historii XIX w.,
Instytut Historii PAN Jana Długosza w Częstochowie
(Polska, Częstochowa), k.studnicka@op.pl

TENDENCJE KAPITALISTYCZNE W ROLNICTWIE POLSKIM XIX WIEKU

Представлено образ главных изменений в сельском хозяйстве в XIX в. Начало этого процесса имели место уже под конец XVIII в. когда то возросло значительное заинтересование аграризмом. Сельское хозяйство начало преобразовываться, меняя свой характер с традиционного и натурального на производственно–товаровый, с экономики опирающейся на опыт повседневной работы многих поколений крестьянских переформатываясь в сельское хозяйство современное, использующее достижения техники и науки. Большую роль сыграли в этом земле, а именно прежде всего оная группа владельцев земельных участков, которые влияли на развитие польского сельского хозяйства и процесс приспособления сельского хозяйства к требованиям создающегося рынка в условиях капиталистической экономики. Новые реалии показывают изменения в структуре предметной области социальной, которые факторы формировали сознание и действия принимаемые через землю, также с точки зрения реорганизации хозяйств и способов их функционирования, как также деятельности общественной или общественной. Указывают в этом контексте роль организации общественной и общественной, прежде всего всеобщее воздействие Товарищества Сельскохозяйственного.

Слова ключевые: капитализм, сельское хозяйство, XIX в., хозяйство, Королевство Польское.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Rozwój ekonomiczny Europy Zachodniej – od końca XVIII w. odznaczający się niespodziewanym tempem rozwoju przemysłu, przyrostem liczby ludności oraz postępującym procesem urbanizacji – wywołał duże zapotrzebowanie na artykuły rolne [1]. Pod wpływem owych potrzeb oraz wskutek oddziaływania rozszerzającego się rynku rolnictwo zaczęło się przeobrażać, zmieniając swój charakter z tradycyjnego i naturalnego na produkcyjno–towarowy, z gospodarki opartej na doświadczeniach codziennej pracy wielu pokoleń chłopskich przekształcając się w rolnictwo nowoczesne, wykorzystujące osiągnięcia techniki i nauki, zwłaszcza biologii i chemii. Gospodarstwo rolne stało się przedsiębiorstwem rolnym. Okres ten określa się mianem rewolucji agrarnej [2, c. 88], ze względu na wszechstronność zachodzących przemian, choć tempo, w jakim się one dokonywały, było dalekie od tempa rewolucyjnych przemian w przemyśle [3, c. 70].

Zwiększający się popyt na artykuły rolne stwarzał bodźce do zwiększenia produkcji. Wzrost jej można było tylko w niewielkim stopniu osiągnąć przez zwiększenie powierzchni gruntów ornych. Podstawowym zagadnieniem stało się w tej sytuacji lepsze wykorzystanie użytków ornych, podwyższenie całkowitej produkcji przez wzrost wydajności rolnictwa. Utrzymywanie trójpolówki z ugorom stało się jawnym marnotrawstwem i oznaką zacofania. Konieczna okazała się likwidacja ugorów i wdrożenie do uprawy polowej nowych roślin, znacznie wydajniejszych od zbóż. Roślinami zyskującymi stopniowo coraz większą popularność stały się gatunki przywiezione z Ameryki i zaadaptowane do nowych warunków – kukurydza na południu Europy i ziemniaki na północy i zachodzie. Dzięki wprowadzonym innowacjom uzyskano ogromny wzrost ogólnej produkcji żywności i paszy, co pozwoliło na ograniczenie powierzchni wysiewu zbóż, umożliwiając z kolei zaprowadzenie i rozpowszechnienie innych upraw, przede wszystkim roślin pastewnych i przemysłowych [4, c. 54]. Wysiewanie na ugorującym polu nowych roślin zapoczątkowało przejście od tradycyjnej trójpolówki do systemu płodozmianów, gdzie cała ziemia bez ugorowania mogła być stale pod uprawą przy zastosowaniu odpowiedniej do rodzaju gleby rotacji [5, c. 57].

Rewolucja agrarna najwcześniej i ze znaczną dynamiką dokonała się w Wielkiej Brytanii. Zmianom w technologii produkcji, metodach i rodzajach upraw i hodowli towarzyszył rozkwit wiedzy i szeroko rozumianej kultury rolniczej [6, c. 206]. Dynamicznie rozwinęło się w XVIII wieku piśmiennictwo rolnicze [7, c. 73], zaczęto organizować wystawy, rozpisywano konkursy. Rozpowszechniono w Anglii uprawę jarzyn i sianie traw pastewnych, wprowadzono płodozmian i ogradzanie gruntów [8, c. 93, 163]. Również na kontynencie europejskim zaczęto intensywnie wdrażać zasady nowej gospodarki rolnej. Wiedza rolnicza w I połowie XIX wieku rozwinęła się zwłaszcza w Niemczech. Oprócz opracowania zasad płodozmianu do głównych jej zasług należy wskazywanie możliwości wzbogacenia gleby przez fachowe zastosowanie nawozów naturalnych, jak i sztucznych, zgodnie z danymi fizjologii roślin. Do znaczących osiągnięć należy zaliczyć także odkrycie możliwości zastosowania w rolnictwie wiedzy z zakresu bakteriologii. Pozostałe kraje Europy Zachodniej korzystały z doświadczeń brytyjskich i niemieckich. W Europie Środkowej i Wschodniej pierwsze oznaki rewolucji agrarnej sięgają początku XIX wieku, lecz prawdziwego znaczenia nowe tendencje nabrały dopiero

w drugiej połowie XIX stulecia. Należy jednak zaznaczyć, że proces modernizacyjnych przemian w tej części kontynentu przebiegał znacznie wolniej niż w krajach zachodnich, albowiem różnice w strukturze agrarnej i utrwalenie przeżytków feudalnych wpływały na szybkość i specyfikę przeobrażeń.

Wprowadzenie nowych roślin do zmianowania wymagało zastosowania odmiennych metod uprawy i pielęgnacji. Było to niezbędne zwłaszcza dla roślin okopowych, potrzebujących nie tylko większego nawożenia, ale także głębszej orki, okopywania, pielenia i tym podobnych zabiegów, niestosowanych przy uprawie zbóż. Niezbędne okazało się wprowadzenie nowych i ulepszenie starych narzędzi. Staranniejsza uprawa roli pod nowe rośliny sprawiła, że następujące po nich zboża miały lepiej przygotowaną i odchwaszczoną glebę, co także odegrało niemałą rolę w zwiększeniu plonów [9, c. 54]. Wzrost wydajności pozwalał osiągnąć tę samą, a nawet większą produkcję ziarna z mniejszej niż przedtem powierzchni. Ograniczenie zaś obszaru wysiewu zbóż na rzecz upraw bardziej pracochłonnych zwiększyło zapotrzebowanie na robociznę, co przyczyniło się do zastosowania maszyn w rolnictwie [3, c. 70].

Rozwój produkcji rolnej współistniał z rozwojem produkcji przemysłowej. Zwiększenie wielkości plonów oznaczało równocześnie wzrost dochodów i zamożności ludności wiejskiej. W połączeniu z narastającym zapotrzebowaniem na nowe bądź udoskonalone narzędzia i maszyny stworzyło to sytuację otwierającą popyt na produkcję przemysłową nakierowaną na potrzeby rolnictwa. Z kolei rozwój nauki i techniki, wraz z rewolucyjnymi zmianami w sposobach produkcji przemysłowej pozwolił na zwiększenie podaży artykułów służących rozwojowi gospodarki rolnej. Nastąpiło wyraźne sprzężenie zwrotne. Mechanizację prac rolnych umożliwił przewrót przemysłowy [2, c. 93]. Nowe lub udoskonalone maszyny i narzędzia pozwoliły na lepszą pielęgnację upraw i wzrost plonów, czyniąc zarazem pracę rolnika wydajniejszą i lżejszą. Rozwój sektora rolniczego sprzyjał rozwojowi przemysłu, zwiększając zapotrzebowanie na produkty przemysłowe – rozwój gospodarczy wzmacniał i ugruntowywał przemiany na wsi. Gospodarka europejska zyskała kolejne impulsy rozwojowe.

W końcu XVIII w. zapoczątkowano stosowanie pługów wykonanych w całości z żelaza, które umożliwiły całkowitą orkę. W XIX wieku konstruowano pługi dwu- i trzyskibowe, które stosowano w wielkich gospodarstwach rolnych. Zaczęły się również rozpowszechniać kultywatory o udoskonalonej konstrukcji. Industrializacja prac rolnych usprawniała uprawę roli i zwiększała wydajność pracy [10, c. 318].

Zwrócono uwagę również na ułatwienie siewu. Pionierskie prymitywne siewniki konstruowano już od XVI i XVII wieku, natomiast nowoczesny mechaniczny instrument do siewu wynaleziony został w 1782 roku. Innowacje objęły również urządzenia do młócenia. Próby w tej dziedzinie sięgają XVII wieku, lecz dopiero w 1786 roku szkocki inżynier mechanik Andrew Meikle skonstruował pierwszą młocarnię [6, c. 208]. Była ona przeznaczona do mechanicznej separacji ziarna od kłosów, łodyg i łusek zbożowych. Mechaniczne młocarnie upowszechniły się w XIX w. Od 1802 roku stosowano do nich napęd parowy, pod koniec stulecia zastępowany przez silniki spalinowe i elektryczne.

Z ważniejszych dla rolnictwa maszyn wynalezionych w początku XIX wieku należy wymienić sieczkarnię i grabiarkę. Małe stacjonarne sieczkarnie zazwyczaj posiadały

napęd ręczny, większe napędzane były silnikami lub – poprzez pas transmisyjny i system przekładni – końmi zaprzęgniętymi do kieratu. Konie wykorzystywano też do ciągnięcia szerokich wielozębnych grabiarek. Większy problem stanowiła konstrukcja mechanicznej żniwiarki. Próbowano zarejestrować wiele wynalazków w tej dziedzinie, lecz żaden z nich początkowo nie nadawał się do praktycznego zastosowania. Przełom nastąpił około połowy XIX w. i to nie w Europie, lecz w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej. W 1831 roku pierwszą żniwiarkę skonstruował Cyrus McCormick [11, c. 72]. Maszyna była wyposażona w kilka ostrzy tnących i mogła być zaprzęgnięta do jednego lub dwóch koni. Miała wydajność trzech kosiarzy. Wkrótce maszyna ta rozpoczęła ekspansję na rynki europejskie. Dalsza mechanizacja prac żniwiarskich przyczyniła się do wynalezienia w 1878 roku żniwiarki–snopowiązałki, która nie tylko ścinała, lecz i wiązała słomę [2, c. 95].

Rozprzestrzenienie się gruntów ornych na tereny pierwotnie zajmowane przez pastwiska i łąki, a także likwidacja ugorów przez wprowadzenie płodozmianu spowodowały redukcję terenów wypasu, co wpłynęło na zmniejszenie dalszego ekstensywnego rozwoju hodowli. Tymczasem zapotrzebowanie na mięso i nabiał rosło szybko, a wzrastające ceny artykułów zwierzęcych skłaniały rolników do zwiększenia produkcji. Było to możliwe pod warunkiem przejścia do bardziej intensywnych form hodowli, przede wszystkim do hodowli w systemie oborowym – zamiast dawnego swobodnego wypasu oraz przy zastosowaniu karmy specjalnie wyprodukowanej – zamiast dziko rosnących traw. Problem paszy został rozwiązany dzięki rozszerzeniu upraw roślin pastewnych, wysiewaniu szlachetnych gatunków traw i lepszemu zagospodarowaniu użytków zielonych poprzez meliorację łąk, nawożenie, podsiewanie, także przez zastosowanie nowych pasz, przede wszystkim pasz treściwych [2, c. 92].

Pod wpływem potrzeb rynku, dzięki zwiększeniu zasobów dostępnej paszy oraz za sprawą zmian w sposobach hodowli pogłowie zwierząt hodowlanych zaczęło szybko wzrastać. Chodziło jednak nie tylko o zwiększenie ilości zwierząt gospodarskich, ale i o wybór takich sztuk, których produkty najlepiej odpowiadałyby potrzebom konsumentów. Przez krzyżowanie, selekcję sztuk rozplodowych i sprowadzanie szlachetnych reproduktorów poprawiono gatunki, wykształcono rasy znacznie różniące się od tych, jakie występowały w dawnych gospodarstwach. Dzięki coraz lepszemu i bardziej racjonalnemu karmieniu, starannej pielęgnacji i opiece weterynaryjnej osiągnięto też większą wydajność. Zewnętrznym wyrazem intensyfikacji hodowli były, zatem: wzrost pogłowia na jednostkę użytków rolnych, rosnąca przeciętna waga hodowanych sztuk oraz wyższa jakość zwierząt i coraz większa ich wydajność [2, c. 92].

Wzrost hodowli wpłynął na zmianę proporcji pomiędzy produkcją roślinną i zwierzęcą, zwiększając udział sektora hodowlanego w globalnej produkcji rolnictwa. Przekształciła się także podstawowa rola hodowli, która wcześniej spełniała w gospodarstwie rolnym funkcję pomocniczą: dostarczała sprzężaju, nawozu, wełny, skóry, mleka. Mięso bywało na stole rolnika bardzo rzadko. Zabijano wysłużone sztuki, nienadające się do dalszej eksploatacji. Odstępstwo była trzoda chlewna, hodowana w każdym gospodarstwie.

Od początku XV wieku w Anglii rozwijała się na bardzo dużą skalę hodowla owiec wełniastych [8, c. 41]. W Niderlandach w XVI wieku zaczęto zwiększać hodowlę

głównie bydła mlecznego i mięsnego. W drugiej połowie XVIII w. rozpoczął się bujny rozkwit hodowli w Anglii i kolejno w innych krajach europejskich. Chów zwierząt gospodarskich stał się odrębnym, wysoce towarowym produktem gospodarstwa rolnego. Rozwinięto chów doskonałych owiec mięsnych i mięsno-włnastych, rozszerzono i zintensyfikowano hodowlę bydła, dostarczając dużo mięsa w wysokim gatunku [12, c. 312–315]. W Holandii, Belgii i Szwajcarii rozwinęła się hodowla wysokiej klasy bydła mlecznego.

W wyniku przemian związanych z rewolucją agrarną rozwinęło się w Europie Zachodniej kapitalistyczne rolnictwo o gospodarce intensywnej typu mieszanego, roślinno-hodowlanego, z nastawieniem na produkcję włączoną w rytm gospodarki handlowo-towarowej. Mieszany typ rolnictwa nie wykluczał pewnej specjalizacji okręgów rolniczych: w jednych gospodarstwach lub rejonach główny nacisk kładziono na produkcję mięsną, w innych – na mleko i przetwory mleczne i nabiałowe, w jeszcze innych – na nasiennictwo czy też uprawę zbóż [13, c. 47]. Nie dochodziło jednak do monokultury, a jedynie do różnic w proporcjach. Podstawą intensywnego rolnictwa typu mieszanego były zboża, rośliny okopowe, uprawy pastewne oraz hodowla. Dzięki racjonalnemu zmianowaniu, selekcji ziarna, obfitemu nawożeniu, starannej pielęgnacji, a więc dzięki wysokiej kulturze rolnej uzyskiwano wysokie plony. Znaczny rozwój hodowli wyrażał się wysokim wskaźnikiem pogłowia na hektar użytków rolnych [2, c. 95].

Cechami charakterystycznymi tego typu rolnictwa były duże nakłady kapitału i pracy na jednostkę ziemi oraz duża wydajność wyrażona w plonach i artykułach hodowli w przeliczeniu na 1 ha. Skutkowało to znacznym wzrostem cen ziemi i wysoką wartością gruntów rolnych. Typ intensywnego rolnictwa mieszanego rozwinął się na terenach o gęstym zaludnieniu, dużej urbanizacji i uprzemysłowieniu, a więc w warunkach rozwiniętego rynku; na zaspokojenie jego potrzeb przeznaczona była coraz większa część produkcji rolnej. Wzrost towarowości rolnictwa oznaczał równocześnie uzależnienie od koniunktury rynkowej, wywierającej wpływ na organizację i kierunki produkcji. Oczywiście, elastyczność systemu upraw i wykorzystania ziemi była – podobnie jak dzisiaj – ograniczona. Niektóre zmiany mogły być przeprowadzone natychmiast, inne wymagały dłuższego czasu. Jednak mimo niewątpliwego wpływu zmian rynkowych na produkcję gospodarstw typu mieszanego, roślinno-hodowlanego, charakter produkcji i jej wielokierunkowość w mniejszym lub większym stopniu łagodziły ujemne dla gospodarstw skutki wahań koniunkturalnych [2, c. 96].

Kapitalizm wytwarzał również drugi typ rolnictwa – towarowe rolnictwo ekstensywne, silnie wyspecjalizowane, nastawione na określony rodzaj produkcji rolnej [14, c. 305–307]. W najczystszej postaci rozwinęło się ono w XIX w. w Ameryce Północnej, na centralnych i zachodnich obszarach Stanów Zjednoczonych oraz południowych obszarach Kanady [15, c. 7]. W Europie kapitalistyczne rolnictwo ekstensywne rozwinęło się pod koniec XIX w. w południowo-zachodnich guberniach Cesarstwa Rosyjskiego [16, c. 16–22]. W rolnictwie tego typu występowała dominacja lub nawet wyłączność jednego rodzaju upraw, wymagających możliwie najmniejszego nakładu pracy (np. zboża), lub ekstensywna wypasowa hodowla na dużych obszarach naturalnych pastwisk. Z czasem zaczęła się rozwijać hodowla oparta na produkcji roślin pastewnych [17, c. 68].

Przyjmując XIX-wieczne rolnictwo amerykańskie za wzorzec gospodarki ekstensywnej, wypada zauważyć, że pomimo znacznej mechanizacji prac rolnych i związanych z tym kosztów nakłady kapitałowe – w przeliczeniu na hektar – były stosunkowo małe, na co wpływ miała niska cena ziemi, warunkowana ogromem łatwo dostępnej przestrzeni, mała liczebność niezbędnej siły roboczej oraz mała konieczność nawożenia. Niewielka także była wydajność uprawy roli z hektara ziemi ornej i artykułów hodowli z hektara użytków rolnych. Duże zbiory i wielką liczebność pogłowia bydła uzyskiwano dzięki rozległym terenom, których potencjał produkcyjny nie był w pełni wykorzystywany i dawał trzecią lub nawet czwartą część tego, co na podobnym terytorium wygospodarowałyby rolnictwo zachodnioeuropejskie. Natomiast wydajność pracy była dużo wyższa, gdyż daleko posunięta mechanizacja pozwalała na skrócenie czasu pracy na jednostkę produktu. Wysoki stopień mechanizacji związany był ze słabym zaludnieniem rolniczym i brakiem siły roboczej [2, c. 96].

Kapitalistyczne rolnictwo ekstensywne charakteryzowała bardzo wysoka towarowość. Ten typ rolnictwa wytwarzającego produkty głównie na potrzeby odległych rynków mógł się rozwinąć tylko na żyznych, niewyjałowionych glebach, a przede wszystkim na nowych i obszarowo rozległych ziemiach. Rolnictwo ekstensywne – z małym nakładem pracy, jak i kapitału, przy mniejszej wartości ziemi – produkowało taniej niż rolnictwo intensywne [18, c. 195].

Nowy system gospodarowania, wytworzony w Europie w poprzednich wiekach, w pierwszej połowie XIX wieku przeniknął także do Polski. Jednak na ziemiach polskich przeobrażenia te zaznaczały się znacznie słabiej. Wojny napoleońskie zahamowały proces podnoszenia poziomu rolnictwa, zapoczątkowany w XVIII w. Po ich zakończeniu aż do mniej więcej 1830 r. zmiany były bardzo powolne. W drugim trzydziestoleciu XIX wieku proces produkcji rolnej był słabszy [19, c. 20]. Dopiero na przełomie XIX i XX w. szybszy rozwój rolnictwa nastąpił na ziemiach zaboru pruskiego, znacznie słabiej zaznaczył się w Królestwie, natomiast Galicja była w największym stopniu opóźniona w tej dziedzinie.

Najważniejszym źródłem postępu w rolnictwie okazała się zmiana systemu produkcji rolnej: zastąpienie trójpolówki tak zwanym płodozmiannem – likwidującym ugory i przynoszącym wzrost wydajności [20, c. 594]. Proces ten łączył się ze zwiększeniem upraw roślin okopowych i pastewnych, co umożliwiało trzymanie większej ilości inwentarza żywego, a przez to i intensywniejsze nawożenie pól nawozem naturalnym. Zjawiskom tym towarzyszyło zwiększone użycie nawozów sztucznych – mineralnych, rozpowszechnienie technicznie udoskonalonych melioracji rolnych – regulujących rozkład wilgoci w glebie, postęp mechanizacji uprawy roli i innych czynności związanych z gospodarstwem rolnym [5, c. 57]. Jednakże zaznaczyć należy, że powszechne porzucenie trójpolówki miało miejsce dopiero w drugiej połowie XIX w., chociaż jej relikty były jeszcze bardzo silne w początkach XX w., a nawet spotykane w latach 60. ubiegłego stulecia.

Przejście do gospodarki płodozmiannowej, wprowadzenie takich upraw, jak: ziemianki, buraki cukrowe, rzepak, len, cykoria – wpłynęło na rozwój hodowli, otwierając jednocześnie duże możliwości dla rozwoju przemysłu rolnego. Rozwój tej gałęzi gospodarki odegrał dużą rolę w procesie stopniowej kapitalizacji i komercjalizacji folwarków, w zapoczątkowaniu

ich specjalizacji, która – zwiększając towarowość produkcji – wpłynęła na ożywienie wymiany między miastem a wsią, jak i między poszczególnymi działami gospodarki wiejskiej [21, c. 14].

Początkowo, zachodzące zmiany dotyczyły głównie przodujących dóbr wielkiej własności, majątków arystokratycznego ziemiaństwa. Prawie wszystkie gospodarstwa chłopskie, a także i olbrzymia większość gospodarstw folwarcznych prowadzona była w sposób tradycyjny. Powoli jednak i one wprowadzały pewne zmiany. Znaczne przeobrażenia nastąpiły po uwłaszczeniu, kiedy gospodarka chłopska weszła na nowe tory, a folwarczna musiała definitywnie przekształcić się z feudalnej w kapitalistyczną [19, c. 20].

W konsekwencji postępu rolniczego w Królestwie rozpowszechniła się uprawa kartofli w polu. W XVIII wieku ziemniaki były używane tylko, jako jarzyna, uprawiana wyłącznie w ogrodach. Za czasów Księstwa Warszawskiego kartofle zaczęły się coraz bardziej rozpowszechniać. Spopularyzowali je Niemcy – koloniści. Lata głodu 1816 i 1817 przekonały ludność wiejską, że kartofle stać się mogą główną podstawą jej wyżywienia. Od tego czasu uprawa kartofli rozprzestrzeniła się na większych obszarach w polu. Gdy już ta próba się powiodła, pomyślano o użyciu kartofli w gorzelniach, które dawniej pędziły gorzałkę wyłącznie z żyta. Nowa polna uprawa dostarczyła gorzelniom obfitość i taniego materiału. Zachęcało to właścicieli ziemskich do zakładania gorzelni. Przemysł gorzelniczy zaczął się rozwijać, głównie w zachodniej części kraju [22, c. 72].

Początek przewrotu technicznego w gorzelnictwie przypada na koniec lat dwudziestych XIX wieku. Wynaleziony został wówczas w Niemczech tzw. aparat Pistoriusa. Aparat ten wprowadził parowy system destylacji – umożliwił on uzyskanie czystego alkoholu. Wynalazek ten pozwolił na zmniejszenie kosztów wytwórczych, przyspieszenie procesu destylacji i zwiększenie produkcji, osiągającej nierzadko skalę przemysłową.

Obok kartofli i gorzelni czynnikami postępu rolniczego w Królestwie stały się owce cienkowne. W pierwszej połowie XIX w. ogromnie wzrosło w zachodniej Europie zapotrzebowanie na cienkie gatunki wełny [23, c. 201]. Wdrożenie chowu owiec cienkownych wytwarzało nowe, istotne źródło dochodu folwarcznego. Cienkowne owczarstwo znalazło korzystne warunki w ówczesnych stosunkach gospodarczych Królestwa Polskiego i dlatego rozwinięto się lepiej niż hodowla innych zwierząt gospodarczych. Wydatki ponoszone na ich hodowlę kształtowały się wówczas o wiele taniej niż hodowla bydła czy koni. Wprawdzie owczarstwo wymagało znacznych, rozległych terenów do wypasu owiec, jednakże ugorów i odłogów było wówczas w Królestwie pod dostatkiem, co w połączeniu z potrzebami rozwijającego się przemysłu tkackiego sprzyjało rozwojowi tej hodowli. O jej randze pośrednio może świadczyć fakt, iż w owczarstwie najwcześniej wprowadzono tak zwane księgi stadne, obrazujące stan hodowli.

W porównaniu z owczarstwem hodowla bydła w pierwszej połowie XIX w. przedstawiała się w Królestwie Polskim dość słabo. O ile wełna była artykułem poszukiwanym, o tyle ceny mleka, wyrobów mleczarskich i mięsa utrzymywały się w ciągu tego okresu na bardzo niskim poziomie [23, c. 204]. Powodem była gospodarcza zapaść miast, widoczna w dwóch poprzednich stuleciach, skutkująca niskim zaludnieniem i upadkiem i tak już rachitycznego przemysłu, brakiem

kapitałów i zacofaniem archaicznych manufaktur. Handel mlekiem i produktami nabiałowymi istniał w niewielkim stopniu wokół większych miast. Zainteresowanie hodowlą bydła w Królestwie stopniowo jednak narastało, przede wszystkim na skutek zapotrzebowania na obornik, ale także dzięki wzrastającemu z wolna popytowi na nabiał i mięso [24, c. 137]. Proces ten przebiegał powoli i uwarunkowany był wzrostem liczby ludności w miastach oraz stopniem rozwoju przemysłu. Na wystawach rolniczych i inwentarza żywego, które miały miejsce w latach 1867, 1870, 1874, a od 1881 r. organizowane były corocznie, dział bydła poprawiał się stale, stopniowo zajmując ważne miejsce w sektorze produkcji zwierzęcej, co znalazło swój wyraz w prasie i literaturze rolniczej [23, c. 218]. Niemniej jednak pod względem dokonania hodowlanych i produkcyjnych chów bydła do końca XIX w. nie osiągnął dominującej pozycji w kulturze rolnej kraju i ustępował hodowli koni i owiec.

Czynnikiem zwiększenia produkcji rolnej było wprowadzenie roślin pastewnych. Koniczyna w końcu XVIII wieku była jeszcze osobliwością, rozpowszechniła się w XIX w. równocześnie z płodozmianem [25, c. 90]. Początkowo sprowadzano ją z zagranicy za duże pieniądze i wysiewano w ogrodach w czystym zasiewie. Stopniowo jednak uprawa koniczyny na ziemiach polskich zaczęła się rozpowszechniać. Pierwszym producentem koniczyny w Polsce był niejaki Wilhelm, z pow. błońskiego.

Rozwój uprawy buraków cukrowych był również ważnym czynnikiem postępu rolniczego. Pierwsza wzmianka o wytwarzaniu cukru z buraków pochodzi z końca XVIII w. Uprawa buraków stała się głównym bodźcem wzmacniającym gospodarkę rolną i katalizatorem postępu. Potrzeba głębszej orki wymagała lepszych narzędzi, a uprawa buraków i odstawa ich – lepszych inwentarzy; obróbka wymagała lepszej i umiejętniej pracującej służby. Mamy tu, zatem do czynienia z czynnikiem technicznym pchającym organizację rolnictwa w kierunku kapitalizmu [5, c. 66]. Pierwszą fabrykę cukru na ziemiach polskich założył Henryk Łubieński w 1825 roku w Częstocicach, gdzie wkrótce upadła, następnie inwestor przeniósł ją do Guzowa, w 1829 roku. Przez długi okres cukrownia była osobliwością w kraju. Dopiero druga połowa stulecia, a zwłaszcza jego schyłek i wiek kolejny przyniosły warunki sprzyjające rozpowszechnieniu się cukrowni.

Pośród buraków, spośród roślin przemysłowych w pierwszej połowie XIX wieku popularność zyskał rzepak. Tworzy on znakomity przedplon pod pszenicę. Dzięki temu rozpowszechnił się stopniowo po całym kraju, osiągając zadowalające efekty polnej uprawy. Rzepak przerabiano w olejarniach. O popularności rzepaku i wzrastającej wydajności zasiewów i ich pielęgnacji, a także o zwiększających się możliwościach przetwórstwa rolnego świadczyć może fakt, że już w 1857 r. w kraju było 390 olejarni.

Do upraw przemysłowych należy zaliczyć także tytoń. W pierwszej połowie XIX wieku zwiększono znacznie jego uprawę. W Królestwie znajdujemy plantacje tytoniu w 187 folwarkach.

Rozpowszechnionym przemysłem krajowym było piwowarstwo. Tradycyjnie, prawie w każdym majątku już od wieków warzono piwo, ale wyłącznie na własny użytek. Wraz z postępowaniem ogólnym i rozwojem gospodarczym większe majątki przekształcały warzelnie w browary gospodarskie, w których starały się przerobić jęczmień z własnych folwarków. Udoskonalając stopniowo proces warzenia piwa, dzięki zastosowaniu nowych technologii i urządzeń

browarniczych osiągnięto poziom produkcji przemysłowej. Piwo produkujących wytwórców rugowało z okolicy wrzańskie domowe, które już od ok. 1860 roku praktycznie nie istniały, a przynajmniej utraciły jakiejkolwiek znaczenie na rozwijającym się rynku.

Pierwsze przemysłowe plantacje chmielu pojawiły się pod koniec drugiego dziesięciolecia XIX wieku w Wielkopolsce, w okolicach Nowego Tomyśla. Do ich intensywnego rozwoju w drugiej połowie XIX stulecia przyczynił się niemiecki kupiec pochodzenia żydowskiego – Józef Jakub Flatau. Chmiel z Nowego Tomyśla z roku na rok zdobywał coraz więcej nagród na wystawach krajowych oraz zagranicznych, a jego cena nieustannie rosła. Nowotomyski chmiel był już wykorzystywany, jako surowiec nie tylko w lokalnych browarach (m.in. do produkcji słynnego piwa grodziskiego), ale także eksportowany do innych regionów Prus, a nawet za granicę. Było to możliwe z jednej strony dzięki wzrostowi wiedzy agrotechnicznej wśród plantatorów, a z drugiej strony dzięki działaniom marketingowym Flatau [26].

Wymienione wyżej czynniki produkcji rolnej – zmiana systemu upraw rolnych, wprowadzenie nowych roślin do uprawy polnej, zastosowanie maszyn i narzędzi, wzrost znaczenia hodowli i przetwórstwa rolnego, praktyczne zastosowanie wiedzy naukowej, inaczej mówiąc: kartofle, gorzelnie, owczarstwo, rośliny pastewne, buraki cukrowe, rzepak – wszystko to stanowiło podstawę rozwoju kultury rolnej gospodarstw folwarcznych. Zmiany rozpowszechniały się w kraju w dwóch kierunkach: od zachodu na wschód, pod wpływem bezpośrednim zagranicy, i od Warszawy w jej promieniu, pod wpływem siły oddziaływania stolicy – ośrodka miejskiego krzewiącego oświatę i dostarczającego kapitałów potrzebnych do ulepszeń w rolnictwie [22, c. 75].

W pierwszej połowie XIX wieku w gospodarstwach rolnych stosunkowo największe postępy poczyniła uprawa mechaniczna gruntów. Proces ten był związany z zaprowadzeniem inwentarzy roboczych folwarcznych i ograniczeniem pańszczyzny ciągłej, przy której bardzo była utrudniona racjonalna uprawa gruntów. Liczne orki, energiczne bronowania – były to czynności, których ówczesni gospodarze rolni nie żalowali. Sama orka z zagonów 6-skibowych – dzięki zastosowaniu nowego typu pługów ornyczych – zmieniła się na 8-skibowe, a około 1860 r. często orano już nawet zagony 12-skibowe, w niektórych zaś majątkach w szerokie składy. Pod jarzyny również w wielu już miejscach stworzono orkę zimową w składy, a na wiosnę siano na zdrapaną rolę lub pod drapak. W uprawie ugorowej oraz ścierniskowej zaczęto usuwać z użycia tradycyjne radło, zastępując je żelaznymi bronami używanymi do energicznej włóczki i pierwszych podorywek lub też wykorzystując do tego celu tzw. odwrotkę żelaznego pługa. Bez zastosowania w praktyce osiągnięć postępu technicznego, bez bron żelaznych – o wiele skuteczniejszych niż drewniane, bez dobrych inwentarzy podobna uprawa byłaby niemożliwą – jedno zatem polepszenie gospodarskie pociągało za sobą drugie. W uprawie kartofli wprowadzono w wielu miejscach sadzenie w radlinie [22, c. 219].

Równoległe ze wzrostem użycia doskonalszych i bardziej zaawansowanych technicznie narzędzi wzrastało zastosowanie maszyn rolniczych. Obok znanych już dawniej grabi konnych i młynków do czyszczenia zboża pojawiają się maszyny nowe, jak np. młocarnie, zastępujące używane dotąd cepy, które pochłaniały znacznie więcej robocizny. Pojawiają się także siewczarnie, siewniki, żniwiarki. Stosowanie ulepszonych

narzędzi, a zwłaszcza nieznanych przedtem i drogich maszyn, rozpowszechniało się w Królestwie dość wolno. Wprowadzali je do produkcji folwarczej przede wszystkim właściciele najlepiej rozwiniętych, bezpieczeństwa majątków, rozporządzający odpowiednimi środkami pieniężnymi [21, c. 16].

Zwielokrotnienia produkcji dokonać może lepsza uprawa – w głównej mierze wtedy, gdy towarzyszy jej intensywne nawożenie gruntu. Toteż obok starań o inwentarz i narzędzia szły w parze przygotowania w celu przysporzenia gnoju.

Przymiotem charakteryzującym ulepszanie rolnictwa w XIX wieku jest to, iż obok tworzenia fundamentów racjonalnego gospodarstwa, przedstawionych powyżej, znaczną uwagę przykładano do nowych melioracji. W zależności od rodzaju gleby i stopnia jej nawodnienia stosowano – w miarę możliwości – nawadnianie bądź drenowanie, co było najbardziej skuteczną metodą wzrostu efektywności upraw. Drenaż gruntów nadmiernie wilgotnych wykonywano za pomocą krytych rowków, wyłożonych kamieniami, faszyną lub sączkami, tj. rurkami wypalonymi z gliny. Stosunkowo prostym typem melioracji, zyskującym uznanie i rozpowszechnionym w XIX w. było stosowanie nawozów sztucznych, zmieniających stosunki wodne w polu i strukturę gleby. Właściwie popularne było głównie gipsowanie koniczyny. Użycie gipsu w rolnictwie znajduje swój początek w piśmiennictwie Juliana Ursyna Niemcewicza adresowanym do Towarzystwa Przyjaciół Nauk w 1810 roku, w którym zapoznał ogół z propagowanym przez Amerykanina Wilhelma Macluera środkiem ulepszenia i nawożenia gruntu gipsem. Próbowano również innych metod nawożenia ziemi np. odchodów ludzkich, krwi, gałganów, kompostów – samych bądź z dodatkami wapna – dodawanych do wszystkich nawozów. Dodatek wapna do nawozów złożonych z odchodów i krwi – obiektywnie patrząc i pomijając nasze dzisiejsze opory wynikające ze wzrostu wiedzy o bakteriologii – podnosił plon bardzo silnie. W ogóle zauważono, że wszystkie nawozy okazywały się skuteczniejszymi od gnoju. Z melioracji gruntowych i nawozowych największe zastosowanie w XIX w. miały: marglowanie, sypanie gipsu lub używanie torfu do kompostów.

Postęp rolniczy, który w XIX wieku sięgał prawie każdej czynności rolnika, objął również jakość produkowanego ziarna. Powszechnie siano pszenicę kujawkę, z żółto-białym kłosem, i sandomierkę z czerwonym kłosem, obie wydawały białe lub pstre ziarno, a zimą były bezstanne. Spośród gatunków żyta popularne wówczas były krzyce, żyta probszejskie i szampańskie, spotykano także żyta hiszpańskie, amerykańskie i tzw. kempiańskie. Późny owies dopiero wchodził w użycie, przeważał zaś tzw. rychlik. Odmiany zbóż posiadano – stosunkowo biorąc – dość dobre, wprowadzano jednak powoli lepsze, lecz głównie zwracano uwagę na czyszczenie zboża do siewu. W poprzednich epokach dokonywano czyszczenia wyłącznie suflą na klepisko – jak się okazało, nie było to zadowalające rozwiązanie. W XIX wieku upowszechnił się młynek, który znakomicie ułatwił dojście do pełniejszych i równiejszych odmian [22, c. 246].

Informacje o postępie w technice uprawy przedostawały się do Polski różnymi drogami. Jednak największy wpływ odegrała prasa rolnicza. Tłumaczono na język polski różne kompendia i monografie. Powstawały również mniej czy bardziej wartościowe opracowania. Najwybitniejszym osiągnięciem z tego zakresu było 10-tomowe dzieło Michała

Oczapowskiego *Gospodarstwo wiejskie*, które zaczęło ukazywać się od 1835 roku. W XIX w. książki rolnicze pisano nie tylko dla kierowników i zarządców folwarków, ale i dla włościan. Pierwszą próbą tego rodzaju był *Katechizm ekonomiczny* autorstwa Wojciecha Gutowskiego (1806) [5, c. 57]. Wzorem państw zachodnioeuropejskich od początku XIX wieku usiłowano w Polsce tworzyć profesjonalne czasopisma rolnicze.

Pierwszym w Polsce pismem rolniczo–technicznym był «Dziennik Ekonomiczny Zamoyski» [27, c. 122] zawierający naukę ekonomiczną «w systematycznym związku ułożoną» – propagujący technologię, mechanikę i budownictwo wiejskie. Wydawany był sumptem ordynata Stanisława Kostki hr. Zamoyskiego. Periodyk ten upowszechniał modernizację gospodarki rolnej poprzez wskazywanie na korzyści wynikające z wprowadzania maszyn w rolnictwie, wzorem gospodarstw niemieckich i angielskich, a także nowych upraw i unowocześnienia hodowli. Ukazywał się w zeszytach miesięcznych od stycznia 1803 do czerwca 1804. Pismo zawierało pięć działów tematycznych: ekonomię, technikę, mechanikę, budownictwo wiejskie oraz różnorodności gospodarskie. Tradycję pisma kontynuował «Dziennik Gospodarczo–Rolniczy», wydawany od 1812 roku przez tego samego wydawcę – Stanisława Kostkę hr. Zamoyskiego. W Warszawie w latach 1803–1833 próbowano wydawać wiele takich czasopism, ich działalność jednak nie trwała długo.

«Gazeta Wiejska, czyli *Wiadomości Gospodarczo–Rolnicze*» ukazywały się od 1817 do 1819 roku, redaktorem był Franciszek Ksawery Gross. Gazeta zawierała przedruki popularnych recept i poglądów rolniczych, nie udało jej się jednak zyskać większego znaczenia w środowisku wiejskim. Dopiero «Tygodnik Rolniczo–Technologiczny» wydawany w Warszawie od 1835 do 1850 roku zyskał znacznie większy rozgłos i popularność. Był pierwszym pismem programowym. Zawierał informacje o postępie, ulepszeniach, plodozmianach, uprawie roślin (koniczynie, łubinie), nawozach zielonych. Wydawanie pisma zostało jednak zawieszono z powodu współzawodnictwa – niszczącej konkurencji – bezpłatnych dodatków rolniczych pojawiających się wraz z prasą codzienną, wydawaną zarówno w Królestwie, jak też napływającą z innych ośrodków. Kolejną próbą stworzenia stabilnego periodyku poświęconego tematyce wiejskiej i rolniczej były «Roczniki Gospodarstwa Krajowego», wydawane przez spółkę wydawniczą utworzoną przez ziemiaństwo. «Roczniki» ukazywały się w latach 1842–1864. Pismo poświęcone było zagadnieniom przetwórstwa rolno–spożywczego, uprawie roślin oraz hodowli zwierząt, z uwzględnieniem wiadomości rynkowo–handlowych. Zawierało także rozprawy naukowe dotyczące szeroko pojętego rolnictwa.

W Poznańskim pierwszym czasopiśmie rolniczym był dwutygodnik «Przewodnik Rolniczo–Przemysłowy», wydawany w latach 1836–1845 w Lesznie. Założony przy współdziałaniu Towarzystwa Rolniczego Wielkiego Księstwa Poznańskiego w Gnieźnie oraz Wydziału Przemysłowego Kasyna Gostyńskiego. Pismo poświęcone było poradom gospodarskim, uprawie roślin i hodowli zwierząt, budownictwu, nowościom technicznym, przodującym wynalazkom, zawierało także opisy wzorcowych gospodarstw. Również w Lesznie latach 1837–1853 wydawano pismo «Szkółka Niedzielną». Był to katolicki dwutygodnik «dla stanu włościańskiego», mający za zadanie propagowanie postępu rolniczego z równoczesnym upowszechnianiem misji apostołskiej Kościoła, czyli wartości rozwoju moralnego,

pośrednio także wartości patriotycznych. Redaktorem był ksiądz proboszcz Tomasz Borowicz, który zadbał, aby oprócz porad dla gospodarzy, związanych z produkcją zwierzęcą i roślinną, znalazły się w piśmie – zgodnie z charakterem periodyku – również treści religijne, w tym ewangelie i nauki kościelne. W Poznaniu od 1850 roku zaczął wychodzić miesięcznik «Ziemianin», pismo rolniczo–przemysłowe. Poświęcone było głównie produkcji roślinnej i zwierzęcej, posiadało dział pytań i odpowiedzi, rubrykę wiadomości handlowych i zamieszczało informacje o wystawach rolniczych.

W Galicji Krakowskie Towarzystwo Rolnicze wydawało w latach 1851–1853 «Rocznik», a w latach 1854–1869 «Tygodnik Rolniczy». Pismo poświęcone było hodowli zwierząt i uprawie roślin, różnorodności, wiadomościom rynkowo–handlowym. Pismo zostało zamknięte z powodu braku prenumeraty i mizernych wyników finansowych.

Kolejnym, niezwykle istotnym nośnikiem szerzenia nowoczesnej wiedzy rolniczej było fachowe szkolnictwo. Pierwszą taką szkołą – Instytut Agronomiczny – założono w Marymoncie pod Warszawą w 1816 roku, a regularne wykłady rozpoczęto w 1820 roku [23, c. 32]. Instytut działał w latach 1820–1830 i 1836–1861. Szkoła dzieliła się na dwa oddziały: niższy, który miał kształcić owczarzy, gorzelników oraz parobków, i średni – mający kształcić rządców dóbr i ekonomów. Wykładających było tylko trzech, a poziom nauki był niski. Po powstaniu listopadowym szkoła została zamknięta na okres 5 lat, a następnie całkowicie zreorganizowana w 1835 roku. Na jej czele stanął Michał Oczapowski, autor wymienionych wyżej publikacji rolniczych. Zadbał on o dobór odpowiedniej kadry dydaktycznej, w skład, której weszło jedenastu profesorów, założył wzorcowy ogród botaniczny, pole doświadczalne, przykładową owczarnię, wykładami w szkole objęto również leśnictwo. Dzięki zaangażowaniu Oczapowskiego instytut marymoncki stał się poważną akademią rolniczą, z której do 1862 roku wypuszczono półtora tysiąca wychowanków, wyspecjalizowanych, postępowych rolników.

Szkoła leśnictwa istniała w Warszawie już od 1818 roku. Kurs teoretyczny trwał 2 lata, a następnie odbywała się kilkuletnia praktyka. Liczba uczniów dochodziła do pięćdziesięciu. W miarę upływu czasu i rozwoju szkoły uczniowie zostali podzieleni na trzy grupy: podleśnych, nadleśnych oraz urzędników leśnych. Zróżnicowano także wykształcenie teoretyczne i praktyczne.

Samodzielnymi ośrodkami szerzącymi – przynajmniej z założenia – postęp rolniczy były towarzystwa rolnicze. W 1811 roku założono Towarzystwo Gospodarczo–Rolnicze. Niestety, z powodu niezaangażowania społeczeństwa Towarzystwo to przez parę lat wegetowało; nie potrafiło skupić w swych szeregach nawet stu członków. Zawiodły próby utworzenia prowincjonalnych towarzystw i szkoły rolniczej; założone przez Towarzystwo czasopismo upadło. Organizacja ta, wobec braku zainteresowania swym działaniem i szerszego społecznego odzewu – przetrwała jedynie do 1817 roku.

Dopiero fachowe czasopiśmiennictwo przygotowało grunt wśród ziemiaństwa, przyczyniając się do zmiany społecznego nastawienia wobec idei postępu i modernizacji rolnictwa. W latach 1843–1847 Andrzej Zamoyski organizował – zakazane później – zjazdy ziemian w Klemensowie, gdzie pokazywano nowoczesne urządzenia, pomocne w majątkach gospodarzy, dyskutowano o sprawach produkcji i o kwestii włościańskiej. Za czasów liberalnych rządów Aleksandra II rząd pozwolił

w 1858 roku na założenie kolejnego Towarzystwa Rolniczego, którego inicjatorem był niestrudzony Andrzej Zamoyski. Skupiło ono około półtora tysiąca członków, a na walnych zebraniach, które z czasem stały się niejako ekwiwalentem sejmów, bywało do tysiąca członków [5, c. 57]. Towarzystwo odegrało dużą rolę w związku z reformą włościańską. Mniej skuteczna, ale bardziej erudycyjna była jego działalność w dziejach postępu rolniczego. Profesjonalna działalność Towarzystwa przejawiała się na polu teoretycznych badań z zakresu produkcji wiejskiej. Powołano delegacje, w których debatowano nad referatami poświęconymi różnorodnym aktualnym zagadnieniom. Uczestnicy konferencji – i szerzej: członkowie Towarzystwa interesowali się statystyką rolną, założyli własną pracownię chemiczną – dokonującą analiz gleb, nawozów sztucznych itd. Zorganizowali również folwark doświadczalny, w którym praktycznie sprawdzano nowe sposoby upraw, testowano nawozy, narzędzia itd. Wkrótce badania tego typu przeniesiono na pola doświadczalne, zakładane bezpośrednio w majątkach członków Towarzystwa, co okazało się rozwiązaniem znacznie tańszym, a przede wszystkim – zwiększało możliwości badawcze, dając materiał porównawczy uzyskany z większej ilości pól oraz przy większej różnorodności gleb, sposobów nawożenia, rodzajów upraw itd. Członkowie Towarzystwa organizowali wystawy rolnicze, konkursy, fundowali stypendia dla młodzieży, którą wysyłali często za granicę w celu zapoznania się z postępem w rolnictwie. Towarzystwo, jak już to wcześniej zaznaczono, zostało z rozkazu cara rozwiązane przez A. Wielopolskiego w 1861 r., w konsekwencji zaburzeń politycznych.

Idea szerzenia postępu w rolnictwie nie omijała Wielkopolski. W 1836 roku w kasyjni obywatelskim w Gostyniu założono, z inicjatywy społecznej, zrzeszenie spełniające funkcje towarzystwa rolniczego. W Gnieźnie również powstaje Towarzystwo Rolnicze. Stowarzyszenia te wydają dwutygodniki, organizują zebrania i wykłady, przeprowadzają doświadczenia. Starają się w ten sposób szerzyć postępową wiedzę rolniczą między obywatelami.

W Brodnicy w 1849 roku powołano pierwsze polskie towarzystwo rolnicze w Prusach Zachodnich. W 1861 roku utworzono Centralne Towarzystwo Gospodarcze w Poznaniu. Starano się ono nawiązać współpracę z analogicznymi towarzystwami działającymi na ziemiach polskich. Członkowie stowarzyszenia wysyłali swoich przedstawicieli na walne zebrania Towarzystwa Gospodarczego do Warszawy. Centralne Towarzystwo Rolnicze prowadziło prace w sekcjach uprawy roli, chowu bydła i leśnictwa. Zajmowano się tłumaczeniem na język polski znamienitych dzieł rolniczych, wydawano czasopismo «Rocznik». Z inicjatywy członków Towarzystwa założono w 1870 roku szkołę rolniczą w Żabikowie.

Na ziemiach polskich, oprócz organizacji krzewiących idee szeroko rozumianego postępu w rolnictwie, powstawały też stowarzyszenia koncentrujące swą uwagę na konkretnych sektorach działalności rolniczej. W 1841 r. powstało w Warszawie pierwsze zrzeszenie hodowców zwierząt – Towarzystwo Wyścigów Konnych i Wystaw Zwierząt Gospodarskich w Królestwie Polskim. Właśnie ta instytucja postawiła sobie za cel organizowanie wyścigów konnych oraz wspieranie hodowli koni rasowych. Na efekty jej pracy nie trzeba było długo czekać, bowiem pierwsze wyścigi konne rozegrano już w czerwcu tego samego roku. Miejscem, które wówczas wydawało się być najodpowiedniejszym dla potrzeb tego typu sportu – było Pole Mokotowskie. Tam też odbywały

się wystawy zwierząt gospodarskich. Towarzystwo Wyścigów urządzało pokazy zwierząt, co roku, w czerwcu, w przeciągu lat 1841–1858. W latach 1859 i 1860 organizację wystaw przejęło Towarzystwo Rolnicze [23, c. 215]. Działalność Towarzystwa Wyścigów została zawieszona wskutek zaburzeń politycznych.

Przemiany w rolnictwie wykorzystywały nie tylko postęp, jaki dokonał się w naukach przyrodniczych, w technice, w przemyśle i całej gospodarce, opierały się nie tylko na ożywczych ideach rozwoju, innowacjach i wzroście ogólnego poziomu agrokultury i wiedzy – oprócz wspomnianych czynników potrzebny był jeszcze kapitał. Jak wiadomo, jednym z istotnych warunków wprowadzenia zmian rozwojowych do praktyki gospodarczej jest konieczność pozyskania odpowiednich środków finansowych, możliwość wykorzystania właściwych funduszy – pieniędzy własnych, kapitałów wspólników bądź inwestorów, w tym także kredytów bankowych lub innych instytucji związanych z działalnością ekonomiczno-finansową. Umiejętność organizacji procesu produkcji – w tym także produkcji rolnej – musi, zatem uwzględniać obok zdolności skutecznego działania także odpowiednie środki kapitałowe, ową skuteczność znacząco wspomagające. Polscy ziemianie zdawali sobie sprawę z faktu, że rozwój gospodarczy, widoczny w krajach zachodnioeuropejskich, opierał się nie tylko na własnych zasobach kapitałowych wnoszonych przez przedsiębiorców i właścicieli ziemskich, ale wynikał także ze sprawnego funkcjonowania sektora bankowego, dostępności kredytów i pożyczek oraz gwarancji finansowych. W realiach ówczesnej gospodarki próbowano, zatem stworzyć odpowiednie zaplecze organizacyjno-kapitałowe, które miało służyć pomocą w modernizacji przemysłu przetwórczo-rolnego i wspierać rodzimych plantatorów, hodowców, sadowników itd.

Jedną z pierwszych organizacji tego rodzaju było Towarzystwo Kredytowe Ziemskie [28, c. 17], stowarzyszenie właścicieli ziemskich Królestwa Polskiego założone w 1825 r. w Warszawie z inicjatywy księcia F.K. Druckiego-Lubeckiego w celu udzielania kredytu długoterminowego, zabezpieczonego hipotecznie na majątkach ziemskich. Udzielano także pożyczek w listach zastawnych właścicielom dużych majątków rolnych, mających uregulowaną hipotekę, a do końca XIX wieku w niewielkich rozmiarach także mniejszym gospodarstwom.

Instytucją stabilizującą system finansowy oraz stymulującą wzrost gospodarczy miał być – założony w Królestwie Polskim – Bank Polski, instytucja kredytowa, działająca w latach 1828–1885. Zadaniem banku było zabezpieczenie długu publicznego, nadto rozwój handlu, przemysłu, także rolnictwa, między innymi poprzez udzielanie kredytów wspierających narodową gospodarkę [3, c. 119]. Kapitał zakładowy wynosił ok. 30 mln zł. Bank spełniał rolę emisyjną, był zbiornicą depozytów prywatnych i publicznych, centrum udzielania kredytów na cele przemysłowe, pełnił, zatem funkcje banku centralnego.

Powyższe przykłady instytucji finansowych nie wyczerpują listy inicjatyw podejmowanych w celu rozwoju sektora bankowego, tworzonego z myślą o wspieraniu rodzimej gospodarki. Ilustrują jednak istotne zjawisko, które można określić, jako współzależność różnych sektorów gospodarczych, branż czy rodzajów działalności. Inicjatywy o charakterze kapitałowo-finansowym przyjmowały często postać spółek prawa handlowego, stowarzyszeń czy nawet spółdzielni podejmujących aktywną działalność na płaszczyźnie gospodarczej.

Представлений образ głównych kierunków zmian zachodzących w rolnictwie, w szczególności w zakresie sposobów uprawy roli, wprowadzania nowych upraw, zarówno konsumpcyjnych, jak i pastewnych i przemysłowych, także chowu zwierząt, mechanizacji prac polowych i gospodarskich oraz tworzenia podstaw dla dalszego rozwoju przetwórstwa rolno-spożywczego – wszystko to potwierdza, iż rozwój gospodarczy miał szeroki zasięg i nie omijał też sektora rolnego, mając gruntowny i zasadniczy charakter. Ogół wymienionych wcześniej czynników, obok zmian demograficznych, społeczno-politycznych, kulturowych i cywilizacyjnych, tworzył korzystne warunki dla nowożytnego postępu rolniczego. Te twórcze i efektywne pierwiastki rozwoju zaznaczyły się w aktywny sposób także na ziemiach polskich. Należy jednak zaznaczyć, iż ów postęp gospodarczy następował wolno i żmudnie, przyjmując w większym stopniu postać zmian skokowych aniżeli postępu liniowego. Pierwszy taki skok zauważono w czasach stanisławowskich, następny w Królestwie Polskim – między 1820 i 1840 r. i w końcu XIX w. (od ok. 1864 r.). W tym kontekście należy podkreślić znaczącą rolę czynników instytucjonalnych, które stymulowały i kształtowały procesy rozwojowe nie tylko w Królestwie Polskim, ale i w innych krajach, tworząc podstawy gospodarki kapitalistycznej, wolnorynkowej.

Literatura

1. Artykuł jest podrozdziałem pracy doktorskiej pt. Domena Ostrowskich z Maluszyna jako przykład przemian kapitalistycznych w rolnictwie polskim XIX wieku, znajdującym się w Archiwum Biblioteki Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie.
2. Dzieje gospodarze świata do roku 1980 / J. Ciepiewski, I. Kostrowicka, Z. Landau, J. Tomaszewski. – Warszawa, 1985. – 88 s.
3. Kostrowicka I. Historia gospodarza Polski XIX i XX wieku / I. Kostrowicka, Z. Landau, J. Tomaszewski. – Warszawa, 1985. – 70 s.
4. Chambers J. D. The Agricultural Revolution 1750–1880 / J. D. Chambers, G. E. Mingay. – London, 1966. – 54 s.
5. Rutkowski J. Historia gospodarza Polski. Czasy porozbiorowe do 1918 roku / J. Rutkowski. – Poznań, 1958. – T.2. – 57 s.
6. Lord Ernle. English farming. Past and present / E. Lord. – London, 1961. – 206 s.
7. Przykładowe czasopisma: «Quarterly Journal of Agriculture» (1828), «Agricultural Gazette» (1832), «Farmer's Magazine» (1832), «Journal of the Royal Agricultural Society» (1850), «Rothmasted Memoirs on Agricultural Science» (1847), «Journal of the Bath and West of England Agricultural Society» (1853). Zob.: C. S. Corwin, E. H. Whetham, History of British Agriculture, London 1964, S.33–34; J. D. Chambers, G. E. Mingay, op. it., S.73.
8. Gibbins H. de B. Historia przemysłowa Anglii / H. de B. Gibbins. – Warszawa, 1907.
9. Chambers J. D., Mingay G. E., dz. cyt., S.54; «The fundamental improvements in eighteen century farming consisted in the spread of more flexible rotations of crops, embracing roots, legumes and improved Grassems which by providing more fodder enabled the land to carry more Stock, which in turn enriched the soil with their manure». [«Fundamentalne zmiany w rolnictwie osiemnastego wieku polegały na rozprzestrzenieniu się bardziej elastycznych rotacji upraw obejmujących korzenie, rośliny strączkowe oraz poprawę stanu traw, które to zmiany umożliwiły ziemi większą wydajność (większą ilość pasz), która w konsekwencji użyźniła glebę nawozem naturalnym» – tłum. K.S.].
10. Por.: Implements and machin ary [Narzędzia i maszyny] w pracy: Corwin C. S., Whetham E. H., dz. cyt., S.7–10; Chambers J. D., Mingay G. E., dz. cyt., S.69–72; Briggs M., Jordan P., Economic history of England. – London, 1954. – S.318.
11. Corwin C. S., Whetham E. H. Cyrus Hall McCormick nie żyje / C. S. Corwin, E. H. Whetham // The New York Times. – 1884. – 14 maja. – S.72.
12. Seebohm M. E. The evolution of the English farm / M. E. Seebohm. – London, 1927.
13. Aleksandrova L. S., Galkin E. B. Экономическая история зарубежных стран / Л. С. Александрова, Е. Б. Галкин. – М.: Наука, 1994. – 47 с. // Aleksandrova L. S., Galkin E. B. Jekonomicheskaja

istorija zarubezhnyh stran / L. S. Aleksandrova, E. B. Galkin. – М.: Nauka, 1994. – 47 s.

14. Briggs M., Jordan P., dz. cyt.
15. Ефимов А. В. Очерки истории США 1492–1870 гг. / А. В. Ефимов. – М.: Учпедгиз, 1958. // Efimov A. V. Ocherki istorii SShA 1492–1870 gg. / A. V. Efimov. – М.: Uchpedgiz, 1958.
16. Бобович И. М. История экономики: учебник / И. М. Бобович, А. А. Семенов. – М.: Проспект, 2002. // Bobovich I. M. Istorija jekonomiki: uchebnik / I. M. Bobovich, A. A. Semenov. – М.: Prospekt, 2002.
17. Яблонских Е. К. История экономики России XIX века: Конспект лекций. – М.: МГТУ «Станкин», 2000. – 68 с. // Jablonskih E. K. Istorija jekonomiki Rossii XIX veka: Konspekt lekcij. – М.: MGТУ «Stankin», 2000. – 68 s.
18. Secomski K. Mała encyklopedia ekonomiczna / K. Secomski. – Warszawa, 1974. – 195 s.
19. Baranowski B. Kształtowanie się produkcji rolnej w dobie rozwoju stosunków kapitalistycznych w rolnictwie (1795–1939), [w:] Studia z dziejów gospodarstwa wiejskiego / B. Baranowski. – Warszawa, 1966. – T.8.
20. Płodozmian – system gospodarki rolnej dostosowany do rolniczych i ekonomicznych warunków gospodarstwa, ustalający na szereg lat stałą rotację upraw roślin, kolejno następujących po sobie na określonym obszarze, podzielonym na pola; Encyklopedia popularna...
21. Rzepniewska D. Sezonowi najemnicy rolni w Królestwie Polskim w połowie XIX wieku / D. Rzepniewska. – Warszawa, 1957. – 14 s.
22. Grabski W., dz. cyt., T.1.
23. Pruski W. Kształtowanie się hodowli zwierząt gospodarskich w Królestwie Polskim w XIX w., [w:] Studia z dziejów gospodarstwa wiejskiego / W. Pruski. – Warszawa, 1966. – T.8.
24. Tenże, Hodowla zwierząt gospodarskich w Królestwie Polskim w latach 1815–1918. – Warszawa, 1967. – T.1.
25. Jankowski S. Encyklopedia rolnictwa / S. Jankowski. – Warszawa, 1917. – 90 s.
26. Zob. Dzieje Nowego Tomysła, red. Polak B., Nowy Tomyśl 1998, passim.
27. Szyszka B. Tradycje Akademii Zamojskiej w życiu umysłowym Zamościa w XIX wieku, [w:] Akademia Zamojska i jej tradycje / red. B. Szyszka. – Zamość, 1994. – 122 s.
28. Gawroński F., dz. cyt.

Studnicka–Marianchuk K., doctor, associate department of history of the XIX century, Institute of History Academy Jan Długosz in Czestochowa (Poland, Czestochowa), k.studnicka@op.pl

Capitalist tendencies in Polish agriculture in the 19th century

The paper presents a picture of the main changes which occurred in agriculture in the 19th century. The roots of these processes go back to the late 18th century, when the interest in agrarianism was significantly on the rise. Agriculture started to transform, changing its character from the traditional and natural into a goods-and-production activity, from an economy based on experience in everyday work gained by generations of farmers into modern agriculture that did not shy away from employing the latest achievements of technology and science. A significant role was here played by the landed gentry, because this group of land owners above all had an impact on the shape of Polish agriculture and the process of adjusting of Polish agricultural economy to the requirements of a newly forming market which was part of the capitalist economy. The new reality was embodied in the transformations in the structure of the social class under review here, the factors that shaped the consciousness and actions undertaken by the landed gentry, both in terms of reorganisation of farms and the way the farms functioned, as well as the social and public activity of this social class. In this context the author point to the role of social organisations and associations, primarily that of Towarzystwo Rolnicze (English: Agricultural Association).

Keywords: capitalism, agriculture, 19th century, economy, Kingdom of Poland.

Студницька–Мар'яничук К., доктор, ад'юнкт відділу історії XIX ст., Інститут історії Академії ім. Яна Дługоса в Ченстохова (Польща, Ченстохова), k.studnicka@op.pl

Капіталістичні тенденції у польському землеробстві XIX століття

Представлено картину головних змін, які відбувалися у землеробстві в XIX столітті. Початки цього процесу мали місце наприкінці XVIII століття, коли значно зростає зацікавленість аграрним виробництвом. Землеробство почало перетворюватися, змінюючи свій характер з традиційного і натурального на виробничо-товарний, з економіки, яка ґрунтувалась на досвіді щоденної роботи багатьох поколінь селян в сучасне землеробство, використовуючи досягнення техніки і науки. Велику роль відіграли землевласники, тому що значна кількість землевласників мала вплив на кшталт польського землеробства і процес пристосування сільського господарства, до потреб ринку, що формувалася в умовах капіталістичної економіки.

Набуває змін структура суспільного шару, що мало вплив на формування свідомості і здійснення діяльності щодо реорганізації господарств і способів їх функціонування, а також суспільної чи публічної діяльності. У цьому контексті вказано на роль громадських організацій і товариств, перш за все вплив Землеробського Товариства.

Ключові слова: капіталізм, землеробство, XIX століття, економіка, Королівство Польське.

Студницькая–Маряничук К., доктор, ад'юнкт отдела истории XIX в., Институт истории Академии им. Яна Длугоша в Ченстохове (Польша, Ченстохова), k.studnicka@op.pl

Капиталистические тенденции в польском земледелии XIX века

Представлена картина главных изменений, которые происходили в земледелии в XIX веке. Начало этого процесса имело место в конце XIX века, когда значительно выросла заинтересованность аграрным производством. Земледелие начало превращаться, изменяя свой характер из традиционного и натурального на производственно-товарный, из экономики, которая основывалась на опыте ежедневной работы многих поколений крестьян в современное земледелие, используя достижения техники и науки. Большую роль сыграли землевладельцы, потому что значительное количество землевладельцев имели влияние наподобие польского земледелия и процесс приспособления сельского хозяйства, к потребностям рынка, который формировался в условиях капиталистической экономики. Приобретает изменений структура общественного слоя, что имело влияние на формирование сознания и осуществление деятельности относительно реорганизации хозяйства и способов их функционирования, а также общественной или публичной деятельности. В этом контексте указано на роль общественных организаций и обществ, прежде всего влияние Земледельческого Общества.

Ключевые слова: капитализм, земледелие, XIX век, экономика, Королевство Польское.

* * *

УДК 636.082:009

Бей Р. В.,
кандидат технічних наук, директор,
ДНУ «Український науково-дослідний інститут
спирту і біотехнології продовольчих продуктів»
(Україна, Київ), bey_roman@ukr.net

Розроблення проблем механізації тваринництва в контексті діяльності Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук (1931–1935)

Висвітлено передумови становлення, організаційні засади та напрями діяльності сектору механізації і електрифікації сільського господарства Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук. Узагальнено основні здобутки науково-дослідних установ сектору з дослідження доїльних апаратів та мікрофлори молока, механізації процесів годівлі та догляду за тваринами, титзації інкубаторів, розроблення проекту дослідної конвеєрної молочної ферми. Охарактеризовано недоліки в роботі сектору та переобачувані шляхи їх вирішення. Дослідження ґрунтуються на використанні комплексу заальонаукових, структурно-функціональних та історичних методів, а також широкої джерельної бази, основу якої складають архівні документи.

Ключові слова: механізація тваринництва, машинне доїння, молочно ферма, технологія утримання, інкубація, кормовиробництво.

Збільшення виробництва продукції тваринництва в Україні ґрунтується як на основі зростання генетичного потенціалу продуктивності худоби, так і впровадження інтенсивних технологій та освоєння нової техніки. Комплексна механізація і автоматизація виробничих процесів є невід'ємною частиною промислової технології тваринництва, його технічною основою. Вона передбачає механізоване виконання основних виробничих процесів з підготування кормів, годівлі і напування тварин, прибирання і переробки гною, створення необхідного мікроклімату приміщень тощо.

На основі історіографічного аналізу проблеми встановлено, що окремі етапи і напрями механізації галузі тваринництва були висвітлені в наукових працях П. А. Власюка, О. П. Деркача, А. М. Бірюка та ін. [1; 2; 3]. Однак до цього часу ґрунтовно не вивчено

особливості діяльності галузевих наукових установ з розроблення проблем машинного доїння, механізації процесів підготовки і подачі кормів, інкубації яєць сільськогосподарської птиці в роки діяльності ВУАСГН. З огляду на зазначене ці завдання висувалися на перший план при проведенні даного дослідження. Автором використано історичні (порівняльно-історичний, предметно-хронологічний), загальнонаукові (аналіз, синтез, логічний) та джерелознавчий методи дослідження.

Сектор механізації ВУАСГН створено в травні 1931 р. для планово-методичного керівництва роботою науково-дослідних установ в галузі механізації сільського господарства. Він поділявся на підрозділи: енергетики та електрифікації; механізації рослинницької галузі; механізації тваринництва та транспорту. Роль координаційного центру в галузі механізації сільського господарства у союзному масштабі покладалася на Всесоюзний інститут електрифікації сільського господарства (ВІЕСГ), республіканському – на Український науково-дослідний інститут механізації і електрифікації сільського господарства (УНДІМЕСГ). Зокрема, завдання останнього полягали в раціональному тракторо- і машинокористуванні; поглибленому лабораторному вивченні машин та окремих органів, пов'язаних з ґрунтовними теоретичними дослідженнями; економічній оцінці сільськогосподарських машин та знарядь і механізації процесу в цілому [6, арк. 3].

Як свідчать архівні матеріали, УНДІМЕСГ здійснював свою роботу через філіали та сектори механізації галузевих науково-дослідних інститутів. Сектори здійснювали нескладні проектування і конструювання сільськогосподарських машин і тракторів, їх випробування та вдосконалення, проводили роботу з експлуатації, догляду і ремонту машинно-тракторного парку, організували опірно-дослідні пункти з механізації сільського господарства в радгоспах і МТС, планували та контролювали їх роботу. Основні зусилля опірно-дослідних пунктів з механізації концентрувалися на питаннях експлуатації машинно-тракторного парку, формулюванні технічних вимог сільськогосподарського виробництва до тракторів і машин тощо [6, арк. 3–5].

Організаційні засади діяльності УНДІМЕСГ і секторів механізації галузевих науково-дослідних інститутів визначалися наступними принципами: науково-дослідна мережа з механізації сільського господарства УРСР працювала за єдиним планом, складеним УНДІМЕСГ і затвердженим ВУАСГН; планово-методичне керівництво науково-дослідною роботою здійснював УНДІМЕСГ; керівниками секторів механізації галузевих наукових установ і опірно-дослідних пунктів з механізації в радгоспах і МТС були замісники їх директорів і призначалися за погодженням з УНДІМЕСГ; сектори механізації галузевих інститутів у плановому порядку забезпечували своєю виробничою базою теми, що виконувалися УНДІМЕСГ [6, арк. 21].

Співпраця УНДІМЕСГ з галузевими науково-дослідними інститутами ґрунтувалася на таких положеннях: робота з механізації сільського господарства повинна стати складовою частиною роботи кожної галузевої наукової установи. УНДІМЕСГ проводив самостійну поглиблену роботу з питань механізації в господарствах, МТС і колгоспах, а також в лабораторних